

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Підручник

4-те видання, перероблене і доповнене

За редакцією доктора юридичних наук
О. М. Ярошенка

Харків
«Право»
2015

УДК 349.3(477)
ББК 67.305(4УКР)
П68

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18–2924.1 від 30.12.2008 р.)*

Автори:

Г. О. Барабаш – кандидат юридичних наук;
Н. М. Вапнярчук – кандидат юридичних наук;
О. В. Москаленко – доктор юридичних наук;
Т. В. Красюк – кандидат юридичних наук;
С. М. Прилипко – доктор юридичних наук;
М. М. Шумило – кандидат юридичних наук;
А. М. Юшко – кандидат юридичних наук;
О. М. Ярошенко – доктор юридичних наук

Рецензенти:

М. І. Іншин – доктор юридичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Р. І. Кондратьєв – доктор юридичних наук, професор, Хмельницький університет управління та права;

Н. М. Хуторян – доктор юридичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Право соціального забезпечення в Україні : підручник / О. М. Ярошенко, Г. О. Барабаш, Н. М. Вапнярчук та ін. ; за ред. О. М. Ярошенка. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2015. – 458 с.

ISBN 978-966-458-923-6

Підручник покликаний надати студентам і слухачам вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації знання теорії права соціального забезпечення й нормативно-правових актів, що регулюють відповідні відносини. Коментарі до чинного законодавства в царині соціального забезпечення, наведені авторами, мають на меті не тільки зорієнтувати читача в широкому колі нормативних актів, а й сприяти підвищенню рівня правової культури всіх тих, хто цікавиться проблемами права соціального забезпечення в Україні.

Підручник буде корисним як для студентів, аспірантів, викладачів, науковців юридичних вищих навчальних закладів, так і для практичних працівників – суддів, адвокатів, спеціалістів з питань пенсій, соціальних послуг, допомог, пільг, компенсацій, а також для широкого загалу.

**УДК 349.3(477)
ББК 67.305(4УКР)**

ISBN 978-966-458-923-6

© Ярошенко О. М., Барабаш Г. О.,
Вапнярчук Н. М. та ін., 2015
© Видавництво «Право», 2015

Зміст

Передмова	9
------------------------	---

Глава 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ІСТОРІЯ ЙОГО СТАНОВЛЕННЯ

1. Значення соціального забезпечення в соціальній державі	12
2. Функції соціального забезпечення	20
3. Організаційно-правові форми і види соціального забезпечення	25
4. Історія становлення та розвитку права соціального забезпечення	34
4.1. Методологічний нарис	34
4.2. Історіографічний нарис	36
4.3. Хронологічний нарис	50
Контрольні питання	57

Глава 2

ПРЕДМЕТ, МЕТОД І СИСТЕМА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Предмет права соціального забезпечення	58
2. Метод права соціального забезпечення	69
3. Система права соціального забезпечення	78
Контрольні питання	85

Глава 3

ДЖЕРЕЛА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Поняття й види джерел права соціального забезпечення	86
2. Конституція України – основне джерело права соціального забезпечення	89
3. Акти міжнародно-правового регулювання соціального забезпечення	93
4. Закони України – провідні джерела права соціального забезпечення	100

5. Підзаконні акти в системі джерел права соціального забезпечення	103
6. Значення актів Конституційного Суду України та судової практики в правовому регулюванні відносин у сфері соціального забезпечення.....	117
Контрольні питання	121

Глава 4

ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Солідарність як засадничка категорія соціального забезпечення	122
2. Поняття і види принципів права соціального забезпечення	125
3. Основні галузеві принципи права соціального забезпечення.....	131
4. Принципи окремих інститутів права соціального забезпечення	142
Контрольні питання	145

Глава 5

ПРАВОВІДНОСИНИ ІЗ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Поняття й система правовідносин із соціального забезпечення	146
2. Суб'єкти, об'єкт і зміст правовідносин з соціального забезпечення	157
3. Підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин із соціального забезпечення	164
Контрольні питання	169

Глава 6

СТРАХОВИЙ СТАЖ

1. Поняття та види страхового стажу	170
2. Обчислення страхового стажу	178
3. Підтвердження страхового (трудового) стажу	184
Контрольні питання	190

Глава 7

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ

1. Система пенсійного забезпечення в Україні.....	191
---	-----

2. Правовий статус застрахованих осіб.....	198
3. Правовий статус страхувальників	203
4. Страхові внески	206
Контрольні питання	209

Глава 8
ПЕНСІЇ В СОЛІДАРНІЙ СИСТЕМІ
ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО
ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ

1. Поняття і види пенсій у солідарній пенсійній системі.....	210
2. Пенсії за віком	211
3. Пенсії по інвалідності.....	222
4. Пенсії у зв'язку з втратою годувальника	235
Контрольні питання	239

Глава 9
СПЕЦІАЛЬНЕ ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Спеціальне пенсійне забезпечення та його реформування.....	240
2. Пенсійне забезпечення наукових і науково-педагогічних працівників	244
3. Пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб.....	250
4. Пенсії за вислугу років окремим категоріям працівників інших галузей економіки.....	262
5. Пенсії за особливі заслуги перед Україною.....	267
6. Пенсії за віком на пільгових умовах	270
Контрольні питання	277

Глава 10
ПРИЗНАЧЕННЯ Й ВИПЛАТА ПЕНСІЇ

1. Подання й оформлення документів для призначення пенсії	278
2. Строки призначення та перерахунку пенсії.....	284
3. Порядок визначення заробітної плати (доходу) для обчислення пенсії.....	287

4. Индексація та перерахунок пенсій	294
5. Періодичність і порядок виплати пенсій	297
6. Виплата пенсії за минулий час. Припинення та поновлення виплати пенсії	301
Контрольні питання	303

Глава 11

ПЕНСІЙНІ ВИПЛАТИ ЗА РАХУНОК КОШТІВ НАКОПИЧУВАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ

1. Накопичувальна система пенсійного страхування	304
2. Види пенсійних виплат з коштів накопичувальної системи пенсійного страхування	307
3. Довічні пенсії	314
Контрольні питання	315

Глава 12

ПЕНСІЙНИЙ ФОНД УКРАЇНИ. НАКОПИЧУВАЛЬНИЙ ФОНД

1. Правовий статус Пенсійного фонду України	316
2. Організація Пенсійного фонду України	322
3. Нагляд за додержанням вимог пенсійного законодавства. Оскарження рішень органів Пенсійного фонду України	330
4. Правовий статус Накопичувального пенсійного фонду	334
Контрольні питання	341

Глава 13

НЕДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Принципи та система недержавного пенсійного забезпечення	342
2. Поняття і види недержавних пенсійних фондів	345
3. Пенсійні внески	352
4. Пенсійна схема і пенсійний контракт	353
5. Пенсійні виплати і порядок їх здійснення	359
Контрольні питання	362

Глава 14
МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ
ПО ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОМУ ДЕРЖАВНОМУ
СОЦІАЛЬНОМУ СТРАХУВАННЮ

1. Матеріальне забезпечення та соціальні послуги по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності.....	363
2. Матеріальне забезпечення та соціальні послуги по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності	368
3. Матеріальне забезпечення та соціальні послуги по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню на випадок безробіття.....	372
Контрольні питання	376

Глава 15
ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ДОПОМОГИ

1. Поняття і види державних соціальних допомог.....	377
2. Державні допомоги сім'ям із дітьми.....	378
3. Державна допомога інвалідам з дитинства й дітям-інвалідам	393
4. Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям.....	396
5. Державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам	400
Контрольні питання	403

Глава 16
СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ

1. Сучасний стан системи соціальних послуг	404
2. Поняття й види соціальних послуг та форми їх надання	409
3. Порядок надання й отримання соціальних послуг	415
4. Надання соціальних послуг бездомним особам і безпритульним дітям.....	428
5. Реабілітаційні послуги інвалідам	432
Контрольні питання	436

Глава 17
СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ОСІБ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ
ВНАСЛІДОК ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

1. Зміст і роль соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи	437
2. Статус осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи	440
3. Пільги, компенсації та пенсії громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи	446
Контрольні питання	453
Рекомендована література.....	454

— Передмова

Правова система України перебуває в постійному розвитку. До числа порівняно молодих юридичних галузей належить право соціального забезпечення. Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. ще велись активні наукові дискусії про поняття «право соціального забезпечення», його предмет і метод правового регулювання. У даний час функціонування цієї галузі права – це реальність.

Перехід суспільства до ринкових відносин, загостривши соціальні проблеми, поставив у центр громадської думки подальший розвиток соціального захисту населення. Досвід розвинутих країн свідчить, що нормальне функціонування паралельно ринку й надійної системи соціального захисту населення – це необхідна і своєрідна плата суспільства, бізнесу й роботодавців за соціальний мир, стабільність існуючої системи й можливість ведення належної господарської діяльності. Сучасні системи соціального захисту мають тенденцію до задоволення специфічних потреб окремих груп населення, змінюваних у часі та просторі. Однак матеріальний добробут не є самоціллю, а лише передумовою створення соціального добробуту, тобто таких умов життя, за яких людина добре почувається, може фізично й розумово розвиватись. Кінцевою метою соціального захисту є надання кожному члену суспільства незалежно від його соціального походження, національної або расової належності можливості вільно розвиватися, реалізувати свої здібності.

В Україні як соціальній, правовій державі людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави та її органів. Зазначені конституційні положення розвинуті в розд. II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Право на соціальний захист також віднесено до основоположних прав і свобод. Відповідно до ст. 46 Конституції України громадяни мають право

на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Держава за своєю первинною природою призначена забезпечувати загальний порядок на користь усіх соціальних верств населення, а не лише правлячої верхівки. Обрана нею політика повинна відігравати інтегруючу роль у досягненні громадської злагоди в суспільстві. При цьому політика може бути ефективною, лише коли при її проведенні враховуються об'єктивні історичні тенденції, принципи розвитку соціуму, право людини на життя й належну життєдіяльність. У Преамбулі Статуту Міжнародної організації праці про це сказано ще коротше: «Загальний і міцний мир може бути встановлений лише на основі соціальної справедливості». На межі ХХ–ХХІ ст. стало зрозуміло, що розвиток демократії можливий тільки на підставі становлення більш справедливого суспільства. Поза справедливістю немає й не може бути ні свободи особи, ні поваги до людської гідності, ні прогресивного соціально-економічного розвитку. Справедливість є прямим регулятором діяльності людини в соціальній сфері.

Соціальне забезпечення населення становить собою сукупність створюваних і гарантованих державою економічних, організаційних і правових заходів, спрямованих на компенсацію або мінімізацію наслідків погіршення матеріального й соціального становища працівників, а в передбачених законом випадках – інших категорій громадян у разі хвороби, втрати працездатності, годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, старості, настання інших установлених законодавством страхових ризиків, за рахунок коштів страхових фондів, що формуються шляхом сплати обов'язкових страхових внесків роботодавцями, громадянами, а також надходять з інших передбачених законом джерел, і використовуються виключно за їх цільовим призначенням.

Підручник покликаний надати студентам і слухачам вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації знання теорії права соці-

ального забезпечення й нормативно-правових актів, що регулюють відповідні відносини. Коментарі до чинного законодавства, наведені авторами, мають на меті не тільки зорієнтувати читача в широкому колі нормативних актів, а й сприяти підвищенню рівня правової культури всіх тих, хто цікавиться проблемами соціального забезпечення в Україні. Видання допоможе одержати впорядковані знання, необхідні для фахівців-правознавців у їх майбутній практичній діяльності.

Підручник буде корисним як для студентів, аспірантів, викладачів, науковців юридичних вищих навчальних закладів, так і для практичних працівників – суддів, адвокатів, спеціалістів з питань пенсій, соціальних послуг, допомог, пільг, компенсацій, а також для широкого загалу. Автори з вдячністю приймуть зауваження вказаних осіб і подбають у подальшому про врахування пропозицій по вдосконалюванню змісту цього видання.

Виражаємо глибоку вдячність рецензентам за глибокий і конструктивний аналіз підручника.

Глава 1

Загальні засади соціального забезпечення та історія його становлення

1. Значення соціального забезпечення в соціальній державі

Проголошення України правовою соціальною державою, конституційне визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю висувають особливі вимоги до правового регулювання її соціального забезпечення, його якості й ефективності. Ця сфера діяльності держави має виключне значення для добробуту її громадян, їх сімей і всього суспільства в цілому. Право на соціальне забезпечення посідає важливе місце серед інших соціально-економічних прав людини і є одним із засобів досягнення злагоди. Сприяючи соціальному миру, участі в житті суспільства всіх соціальних груп населення, воно є невід'ємною частиною соціальної політики держави, відіграє суттєву роль у недопущенні зниження рівня життя населення. У демократичних суспільствах із соціально орієнтованою економікою в основу державної політики покладено пріоритет людських цінностей, який визначається через категорію «добробут людей».

Основні цілі соціальної держави: максимальне задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб членів суспільства в соціальній сфері; послідовне підвищення рівня життя населення і ліквідація соціальної нерівності; забезпечення загальної доступності основних соціальних благ, медичного і соціального обслуговування. Така держава повинна відкидати будь-які засоби досягнення цілей, що можуть порушити права інших громадян.

У сучасних умовах держава є основним суб'єктом соціальної політики, а тому, визначаючи напрями цієї політики, вона повинна: гарантувати реалізацію прав громадян на соціальне забезпечення; проводити єдину політику в соціальній сфері; забезпечувати прийняття законодавчих актів, що регулюють питання соціального забезпечення; визначати організаційно-правові форми соціального забезпечення та створювати умови для ефективного функціонування відповідної системи; у центра-

лізованому порядку визначати умови, порядок надання та розміри пенсій, допомог, пільг та інших видів соціального забезпечення; встановлювати розміри обов'язкових соціально-страхових внесків; визначати бюджети фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування; встановлювати обов'язкові вимоги щодо створення страхових резервів з метою забезпечення своєчасності і повноти соціальних виплат; переглядати види та розміри соціальних виплат; забезпечувати у разі необхідності дотації страховим фондам з державного бюджету; надавати соціальну підтримку окремим категоріям непрацездатних громадян за рахунок державного та місцевих бюджетів; встановлювати основні види соціальних стандартів (прожитковий мінімум, мінімальна пенсія, мінімальна соціальна допомога тощо); забезпечувати дотримання суб'єктами права соціального забезпечення вимог законодавства; здійснювати у встановлених формах нагляд і контроль за додержанням законодавства про соціальне забезпечення населення.

Основними ознаками, що відбивають сутність соціальної держави, є: а) здійснення правового регулювання соціальної сфери, яке ґрунтується на загальнолюдських принципах соціальної справедливості, рівності і громадської солідарності та спрямоване на створення умов, необхідних для гідного життя і вільного розвитку кожної людини; б) наявність законодавчого підґрунтя для самостійного забезпечення працездатною людиною гідного життя для себе та своєї сім'ї; в) наявність державних механізмів підтримки непрацездатних осіб та осіб, які з об'єктивних причин не можуть забезпечити себе самостійно; г) наявність державних гарантій на гідний людини прожитковий мінімум, соціальне забезпечення, загальне покращення добробуту та інші соціально-економічні права громадян; д) реально діючий прозорий і зрозумілий механізм реалізації соціального захисту; е) всебічне забезпечення правових, економічних та організаційно-управлінських гарантій реалізації соціальних прав громадян; є) вжиття заходів щодо мінімізації соціально-економічного розмежування між людьми, зміцнення соціальної злагоди в суспільстві.

Таким чином, соціальна держава ґрунтується на соціально орієнтованій ринковій економіці, створює необхідні умови для реалізації економічних і соціальних прав людини щодо забезпечення належного рівня особистого матеріального добробуту та членів її сім'ї, гарантує кожному прожитковий мінімум для гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві.

Зважаючи на викладене, можна зазначити, що соціальна держава – це демократична держава, яка здійснює соціальне забезпечення шляхом реалізації активної соціальної політики, що є складовою частиною внутрішньої політики держави, втіленої в ефективних соціальних програмах, проводить правову роботу щодо регулювання соціальних відносин в інтересах усіх уразливих соціальних груп, на основі принципів справедливості, соціального партнерства та солідарності. Побудова соціальної держави є передумовою і гарантією реалізації конституційного права громадян на соціальне забезпечення.

Застосування в економіці нових ринкових механізмів, запровадження різних видів власності й організаційно-правових механізмів господарювання без продуманої і зваженої соціальної підтримки найбільш уразливих категорій населення (пенсіонерів, сімей з дітьми, тимчасово непрацездатних осіб, інвалідів та ін.) призвело до того, що в соціальній царині все більше почала відчуватися напруга. Держава все менше приділяла уваги цій сфері суспільного життя, а в багатьох питаннях її рішення мали декларативний характер, не були матеріально підкріплені. Економічна криза сприяла появі значної кількості безробітних і людей з низькими доходами, що було спричинено в тому числі й не виплатами пенсій, низьким рівнем соціальних виплат, невиконанням зобов'язань щодо пільг та обслуговування інвалідів, учасників воєнних конфліктів і бойових дій, постраждалих від техногенних катастроф та ін.

На даний час право на соціальне забезпечення визнається центральним і є найбільш проблемним серед соціальних прав, закріплених у Конституції України. Його реалізація допомагає зміцненню почуття людської гідності, досягненню рівності й соціальної справедливості, має велике значення для політичної і правової інтеграції до міжнародної та європейської спільноти, підвищення індивідуального статусу людини й розвитку демократичних засад суспільства.

Право кожної людини на соціальне забезпечення знайшло відбиття в такому міжнародному правовому акті, як Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. У цьому документі зазначена низка соціальних прав, як-от: а) на гідне існування, необхідне для всебічного розвитку людини; б) на соціальне забезпечення, що повинно гарантувати гідний рівень життя; в) на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримки здоров'я

й добробуту її самої і її сім'ї; г) на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, старості та інших випадків втрати засобів до існування з незалежних від неї обставин.

Право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування, а також право на достатній життєвий рівень визначає також Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.

Достатньо повно міжнародні стандарти соціального забезпечення висвітлюють Європейська соціальна хартія (переглянута), прийнята Радою Європи 3 травня 1996 р., і додатковий протокол до неї від 5 травня 1998 р., якими проголошено право на соціальну й медичну допомогу, на користування соціальними службами, право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію й участь у житті суспільства, право на захист від безробіття, право осіб похилого віку на соціальний захист, право на житло, право працюючих жінок на охорону материнства, право людини на охорону здоров'я та інші права.

Відповідно до Конституції України 1996 р. права і свободи людини є невідчужуваними й непорушними (ст. 21). До конституційних прав людини належить і право на соціальний захист, зміст якого розкривається в багатьох статтях. Так, ст. 46 гарантує кожному соціальний захист на випадок повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від людини обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом; ст. 48 встановлює право на достатній життєвий рівень; ст. 49 декларує право на охорону здоров'я, медичну допомогу й медичне страхування; ст. 50 закріплює право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди; ст. 51 проголошує, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Цілком очевидно, що ці права мають широкий зміст, у якому соціальне забезпечення є тільки однією із граней. Зокрема, за ст. 5 Закону України «Про зайнятість населення» держава гарантує у сфері зайнятості не тільки соціальний захист у разі настання безробіття, а і також а) вільне обрання місця застосування праці та виду діяльності, вільний вибір або зміну професії, б) одержання заробітної плати (винагороди) відповідно до законодавства, в) професійну орієнтацію з метою самовизначення та реалізації здатності особи до праці, г) професійне навчання відповідно до здібностей та з урахуванням потреб

ринку праці, д) підтвердження результатів неформального професійного навчання осіб за робітничими професіями, е) безоплатне сприяння у працевлаштуванні, обранні підходящої роботи та одержанні інформації про ситуацію на ринку праці та перспективи його розвитку, є) захист від дискримінації у сфері зайнятості, необґрунтованої відмови у найманні на роботу і незаконного звільнення, ж) додаткове сприяння у працевлаштуванні окремих категорій громадян.

Захист материнства й дитинства не зводиться тільки до надання матеріальної допомоги, а гарантується широким спектром норм законодавства про охорону праці жінок, спеціалізованим акушерсько-гінекологічним і медичним обслуговуванням, іншими заходами.

Право людини на охорону здоров'я не обмежується наданням населенню доступної медико-соціальної допомоги, воно передбачає також а) охорону навколишнього природного середовища, б) створення сприятливих умов праці, побуту й відпочинку, в) виховання й навчання, виробництво й реалізацію якісних продуктів харчування, г) можливість брати участь у добровільному медичному страхуванні та ін.

Право на соціальне забезпечення має певний обсяг та зміст і розкривається в Конституції й законодавстві України. Воно є складником соціально-економічних прав і належить до числа суб'єктивних прав людини, а також захищається безпосередньо в суді. Право на соціальне забезпечення – це визнана Конституцією України, міжнародним співтовариством і гарантована державою можливість людини одержати соціальну допомогу та підтримку для задоволення фізіологічних, соціальних і духовних потреб в обсязі, необхідному для гідного життя у тих випадках, якщо внаслідок впливу соціального ризику громадянин із незалежних від нього причин не має джерел і засобів до існування.

У національних нормативно-правових актах, окрім поняття «соціальне забезпечення», часто використовується поняття «соціальний захист». Цей термін має як широке, так і вузьке значення. У широкому розумінні поняття «соціальний захист» – це діяльність держави, спрямована на забезпечення процесу формування й розвитку повноцінної особистості, виявлення і нейтралізацію негативних факторів, що впливають на цю особистість, створення умов для її самовизначення та утвердження в житті. У вузькому значенні соціальний захист – це сукупність економічних і правових гарантій, які забезпечують додержання найважливіших соціальних прав громадян і досягнення соціально прийняттого рівня життя.

Соціальне забезпечення є складовою соціального захисту. Разом із соціальним забезпеченням соціальний захист включає ще й гарантії охорони праці, здоров'я, навколишнього природного середовища, мінімальної оплати праці й інші заходи, які є необхідними для нормальної життєдіяльності людини і функціонування держави.

Процес розвитку сучасної галузі права соціального забезпечення відбувається на підставі нової законодавчої бази з урахуванням основних положень міжнародних актів і зарубіжного досвіду. В умовах формування національної системи соціального забезпечення відповідна галузь набуває особливого значення, а її норми є індикатором ефективності соціальної політики держави. Вони повинні своєчасно й адекватно реагувати на всі соціальні ризики, що виникають при переході держави до ринкової економіки.

Соціальне забезпечення в сучасному демократично організованому суспільстві – це сфера перетинання життєво важливих інтересів громадян, яка стосується відносин власності, правових прийомів і засобів їх регулювання, соціальної політики держави й соціально-економічних прав людини. Це сфера відбиття таких загальнолюдських цінностей, як рівність, соціальна справедливість, гуманізм, моральні засади цивілізованого суспільства.

В умовах ринкових перетворень, коли кожен індивід самостійно приймає рішення про форму участі в економічному процесі і в основному особисто відповідає за своє благополуччя, соціальному захисту населення належить особливе місце. І хоча роль держави в сучасних умовах змінюється, соціальний захист населення України залишається однією з найважливіших функцій держави. Метою реформування останньої є створення системи гарантованого забезпечення кожному громадянину такого рівня соціального захисту, який відповідав би його трудовому внеску в особистий добробут.

Як одне з основних прав громадян, право на соціальне забезпечення гарантується відповідними формами, впровадження яких має забезпечити рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму. Великого значення набуває вдосконалення правового регулювання відносин, пов'язаних із соціальним захистом, форми й види якого мають відповідати новим соціально-економічним реаліям.

Поглиблення економічних реформ, насамперед рівноправне існування різних форм власності, свобода підприємництва, вільний вибір видів зайнятості – все це створює принципово нову соціальну, еконо-

мічну й правову ситуацію і викликає потребу в адекватному соціальному механізмі. Система соціального забезпечення населення має будуватися в такий спосіб, щоб не породжувати так званої зрівнялівки й утриманських настроїв при розподілі і споживанні життєвих благ, а, навпаки, посилювати мотивацію до праці, створювати умови для її найповнішого виявлення. Організацію соціального забезпечення, а значить, і розвиток відповідної галузі законодавства ґрунтуються на таких засадах:

- соціальне забезпечення в повному обсязі громадян, які працюють за наймом, членів їх сімей і непрацездатних осіб. На громадян, які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих творчою діяльністю, членів кооперативів, фермерів, поширюються лише ті види соціального захисту, у фінансуванні яких вони беруть участь згідно з чинним законодавством;

- диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп населення залежно від ступеня їх економічної самостійності, працездатності, можливостей підвищення рівня матеріального добробуту, а також умов праці, географічно-кліматичних та екологічних чинників;

- установа зв'язку між результатами праці кожного працюючого і розміром пенсій, рівнем медичних послуг при збереженні гарантованого державного мінімуму соціальних послуг тим, хто їх потребує;

- ефективна праця, трудова активність і підприємницька ініціатива, що в умовах ринкової економіки мають стати джерелом підвищення добробуту громадян. Для непрацездатних осіб гарантується матеріальне забезпечення й соціальне обслуговування за рахунок виплат з Державного й місцевих бюджетів на рівні не нижче визначених державою соціальних стандартів;

- участь у фінансуванні соціального забезпечення держави, роботодавців і громадян. За рахунок бюджетних коштів держава повинна забезпечувати лише мінімально гарантований рівень медичного обслуговування й соціального забезпечення населення, передовсім, найменш соціально захищених громадян. Роботодавці й особи, які самостійно забезпечують себе роботою, беруть участь у фінансуванні соціального забезпечення на підставі загальнообов'язкового й добровільного соціального страхування;

- визначення рівня соціальних гарантій на підставі соціальних нормативів. Найважливіші нормативи (рівень прожиткового мінімуму,

мінімальні розміри заробітної плати й пенсій тощо) затверджуються Верховною Радою України;

– відповідність рівня соціального забезпечення населення рівню економічного розвитку й фінансових можливостей держави.

Право соціального забезпечення – невід’ємний складник національної правової системи. Основним завданням цієї галузі є регламентація суспільних відносин у сфері матеріального забезпечення й соціального обслуговування найбільш незахищених верств населення – пенсіонерів, інвалідів, громадян похилого віку, безробітних, хворих, самотніх громадян, сімей з дітьми, малозабезпечених сімей, осіб, постраждалих внаслідок техногенної катастрофи або стихійного лиха, та ін.

Для сучасної України характерно, що реформи відбуваються надто болюче. Найважливіші соціальні досягнення практично виявилися ліквідованими: зведені до мінімуму гарантії у сфері праці й зайнятості; спостерігається зростання безробіття; на порядок денний постало питання все більшого зубожіння населення; зростають ціни; дорожчає медичне обслуговування; виникають проблеми матеріального забезпечення осіб похилого віку; загострюються суперечності між багатими й бідними.

Реформаторську за своєю суттю роль у цих умовах покликано зіграти якісне оновлення законодавства, що впорядковує економічне й соціальне життя в державі, на підставі якого має покращитися правове регулювання та гарантованість реалізації багатьох соціальних прав людини, у тому числі й конституційного права на соціальний захист.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства соціальне забезпечення перестає бути благодійництвом, що надається більш забезпеченими громадянами менш забезпеченим категоріям населення. Воно також не може розглядатися як право-привілей окремого прошарку суспільства. Соціальне забезпечення, як особливий інститут сучасної демократичної, правової, соціальної держави, є показником соціальної впевненості, виступає гарантією гідного існування й розвитку кожного члена суспільства, здійснюється у відповідних організаційно-правових формах (з чітким визначенням джерел фінансування) залежно від настання певного соціального ризику.

Виходячи з міжнародних правових норм, а також національного законодавства, основними напрямками розвитку соціального забезпечення слід вважати: розробку і запровадження різноманітних програм

соціальних допомог і універсальних систем соціального забезпечення; поліпшення системи загальнообов'язкового державного соціального страхування як організаційно-правової форми соціального забезпечення; забезпечення гарантованого доступу до медичного обслуговування; розробку соціальних стандартів, у тому числі критеріїв достатнього рівня життя, та визначення шляхів їх підвищення; створення системи, яка б гарантовано забезпечувала надання допомог і пільг. Такий підхід дозволить максимально враховувати інтереси всіх категорій громадян, які потребують такої допомоги.

2. Функції соціального забезпечення

Сутність права стає зрозумілішою в процесі його вивчення у взаємозв'язку з місцем людини в суспільстві, з особливостями всього комплексу суспільних відносин між нею й соціальними групами, суспільством і державою. Будь-яке право – це завжди вольові відносини, перш за все підкорення індивідуальної волі колективній. Спрямованість правового регулювання зумовлюється шляхом виокремлення певних соціальних функцій права із зазначенням, що вони можуть змінюватися й доповнюватися, оскільки суспільство має постійну тенденцію до змін і перетворень, а право є умовою розвитку.

Значення соціального забезпечення в житті суспільства визначається тим, які функції воно виконує, які основні проблеми дозволяє вирішити. Іншими словами, призначення системи соціального забезпечення виявляється у функціях останнього, через особливості яких відбивається специфічність правового регулювання (тобто предмета галузі), а також його методу.

Основні функції повинні мати сталість як одну з необхідних ознак характеристики своєї безперервності, тривалості дії. Їх природа виявляється в постійному впливі на правовідносини. Але вони можуть змінюватися за змістом під дією нових правових та економічних механізмів, доповнюватися водночас і розвитком самого права й суспільства.

Термін «функція» досить багатозначний: а) явище, яке залежить від іншого, основного явища і є формою його вияву, здійснення; б) завдання, обов'язки, зв'язані з діяльністю, посадою людини. Існують функції держави, влади взагалі, законодавчої, судової влади, Пенсій-

ного фонду України чи будь-якого іншого суб'єкта права як зовнішнього прояву його властивостей, способу його поведінки в певній системі відносин тощо.

Функції держави є засобом вирішення завдань і досягнення мети, що постають перед суспільством. Мета державної діяльності – це ті кінцеві результати, яких необхідно досягти. Як вихідні моменти державної діяльності, вони визначають доцільність існування завдань, що повинні бути поставлені для їх вирішення. Функції сучасної держави спрямовані на те, щоб уникнути значних соціальних потрясінь у суспільстві, які можуть увертнути країну в хаос, відкрити авантюристам шлях до влади, що неминуче призведе до змішування соціальних орієнтирів. Співвідношення функцій держави й державних органів – це співвідношення загального й особливого в діяльності держави. Функції держави – це загальне в її діяльності, характерне в тій чи іншій мірі всім її органам. Їх можливо розрізнити тільки шляхом абстрагування від усього специфічного, особливого, що є в діяльності кожного державного органу, кожної гілки державної влади, які тим чи іншим способом беруть участь у виконанні державних функцій. Для функціональної характеристики державного органу використовується поняття «компетенція», що означає взяті в єдності коло й обсяг повноважень та обов'язків, що належать цьому державному органу, а також предмет його відання.

До числа найважливіших соціальних функцій держави належать:

- охорона навколишнього природного середовища й забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини;
- захист права громадян на працю і створення умов для реалізації їх прав на захист від безробіття;
- дотримання прав і свобод людини у сфері охорони здоров'я й забезпечення пов'язаних з ними державних гарантій;
- соціальне забезпечення;
- забезпечення права громадян на здобуття освіти, підвищення якості освіти й демократизацію навчального процесу;
- створення умов для розв'язання громадянами своїх житлових проблем;
- збереження культурної спадщини й культурних цінностей.

Основними механізмами здійснення функцій сучасної держави, в тому числі й соціальних, є її діяльність: а) нормотворча, що полягає у виданні законодавчими органами нормативних актів, обов'язкових для

виконання всіма державними органами, громадськими об'єднаннями, органами місцевого самоврядування, посадовими особами і громадянами; б) управлінська, яка становить собою засноване на законах оперативне, повсякденне виконання органами виконавчої влади соціальних функцій держави; в) судова, що охоплює реалізацію функцій держави шляхом здійснення правосуддя всіма ланками судової системи країни; г) контрольно-наглядова, яка полягає у виконанні функцій держави за допомогою дії всіх різновидів нагляду й контролю за дотриманням законності.

Вірізняють 4 основні функції соціального забезпечення – економічна, соціально-реабілітаційна, політична й демографічна.

Економічна функція полягає в заміщенні заробітку, втраченого людиною у зв'язку з віком, непрацездатністю або втратою годувальника, частковим відшкодуванням додаткових витрат у разі настання певних життєвих обставин, у наданні мінімальної грошової або натуральної допомоги малозабезпеченим громадянам, а також у сприянні розвитку суспільного виробництва в цілому й окремих галузях господарства. Так, кошти накопичувальної системи пенсійного страхування можуть використовуватися для інвестування з метою отримання інвестиційного доходу на користь учасників накопичувальної системи. Пенсійні активи складаються з: активів у грошових коштах; активів у цінних паперах; інших активів, не заборонених законом. При цьому пенсійні активи у цінних паперах складаються з: цінних паперів, погашення та отримання доходу за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими радами відповідно до законодавства; акцій, які відповідно до норм законодавства пройшли лістинг, перебувають в обігу на фондовій біржі, що відповідає вимогам, встановленим Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (крім придбання акцій українських емітентів під час їх розміщення у разі, якщо акції відповідного емітента входять до складу пенсійних активів Накопичувального фонду); облігацій та іпотечних облігацій українських емітентів, кредитний рейтинг яких відповідає інвестиційному рівню за національною шкалою, визначеною законодавством, або які відповідно до норм законодавства пройшли лістинг на фондовій біржі, що відповідає вимогам, установленим Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку; цінних паперів, погашення та отримання доходу за якими гарантовано урядами іноземних держав, де рейтинг зовнішнього боргу

не менше класу А; облигацій іноземних емітентів з інвестиційним рейтингом класу А або вище за шкалою, встановленою рейтинговими компаніями Стандарт енд Пурс (Standard and Poor's), Мудіс (Moody's) або Фітч (Fitch); акцій іноземних емітентів, що перебувають в обігу на організованих фондових ринках та пройшли лістинг на одній з таких фондових бірж, як Нью-Йоркська, Лондонська, Токійська, Франкфуртська або в торговельно-інформаційній системі НАСДАК (NASDAQ). Сутність економічної функції виражається в тому, що держава використовує соціальне забезпечення як один зі способів розподілу частини валового внутрішнього продукту, сприяючи тим самим певному вирівнюванню особистих доходів громадян шляхом надання матеріальних благ (пенсій, допомог, компенсацій, соціальних послуг тощо) замість втраченого заробітку (або разом з ним) за умови настання вказаних у законах соціальних ризиків.

Соціально-реабілітаційна функція соціального забезпечення пов'язана із задоволенням специфічних потреб осіб похилого віку й непрацездатних громадян. Вона виражається у створенні умов, що сприяють збереженню правового статусу громадян й охороні їх здоров'я. Ця функція сприяє підтримці соціального статусу останніх у разі настання різних соціальних ризиків (хвороби, інвалідності, старості, смерті годувальника, безробіття, бідності) шляхом надання різних видів матеріального забезпечення, соціальних послуг, пільг з метою підтримки гідного рівня життя й попередження зубожіння. За її допомогою здійснюється й реабілітаційний напрям соціального забезпечення, мета якого – відновлення (повністю або частково) повноцінної життєдіяльності людини, що дозволяє їй навчатися, працювати, спілкуватися з іншими, самостійно себе обслуговувати тощо. Зокрема, реабілітація інвалідів – це система медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство, а також забезпечення інвалідів технічними та іншими засобами реабілітації і виробами медичного призначення. А реабілітаційний процес цієї категорії осіб включає такі складові: відновлювальні медичні заходи, реконструктивна хірургія, ендопротезування, протезування, ортезування, санаторно-курортне лікування; медична, медико-соціальна, соці-

альна, психологічна, психолого-педагогічна, фізична, професійна, трудова, фізкультурно-спортивна реабілітація, соціальна адаптація; забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення; освіта, професійна орієнтація, сприяння в працевлаштуванні, виробнича адаптація; фізкультурно-спортивні заходи, оздоровлення.

Політична функція передбачає підтримку соціальної стабільності в суспільстві, де існують значні відмінності в рівні життя різних верств громадян. Вона спрямована на зближення соціального рівня всіх прошарків населення, створення умов, що забезпечують гідне життя кожного індивіда, й покликана стабілізувати суспільні відносини у сфері соціального захисту людей. Вказана функція дозволяє державі специфічними для соціального забезпечення засобами реалізовувати основні напрями соціальної політики. Конституція закріплює, що Україна – соціальна держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя й вільний розвиток людини. В країні охороняються праця і здоров'я людей, забезпечується державна підтримка сім'ї, материнства, батьківства й дитинства, інвалідів і громадян похилого віку, розвивається система соціальних служб, устанавлюються пенсії, допомоги та інші гарантії соціального захисту. Соціальна політика, як цілеспрямована дія держави на поліпшення умов життя громадян з метою реалізації конституційних положень, здійснюється головним чином через систему соціального забезпечення. Від того, наскільки ефективно соціальне забезпечення виконує свою політичну функцію, залежить стан соціального спокою в суспільстві. А соціальна напруженість, яка нині відчувається, свідчить, що стан української системи соціального забезпечення не відповідає потребам широких верств населення.

Україну охопила повномасштабна подвійна криза – демографічна та погіршення здоров'я населення. Це невідворотно руйнує підвалини державності – людські ресурси. Демографічна функція соціального забезпечення покликана стимулювати зростання народонаселення країни, відтворення її здорового покоління, збільшення тривалості життя громадян. Вона має здійснюватися шляхом впливу системи соціального забезпечення на демографічні процеси, на тривалість життя населення, стимулювання народжуваності тощо. Так, занадто низький рівень пенсійного забезпечення в Україні призвів до різкого скорочення рівня життя пенсіонерів, став причиною високої смертності осіб похилого віку.

Відсутність ефективної системи соціальної допомоги сім'ям з дітьми, безумовно, спричиняє істотне зниження народжуваності в країні. Особливістю демографічної функції й усього соціального забезпечення країн, де спостерігається зменшення населення, є проблема піклування про дітей і неповнолітніх. У більшості розвинених країн основним об'єктом соціального забезпечення стають пенсії за віком і соціальне обслуговування людей похилого віку. На сучасному етапі в таких країнах явище старіння населення є найсерйознішою соціальною проблемою, а в тих, що розвиваються, – піклування про дітей.

3. Організаційно-правові форми і види соціального забезпечення

Категорія «форма» є поширеною, як-от: «форма права», «форма власності», «процесуальна форма», «організаційно-правова форма юридичних осіб», «форма надання соціального захисту», «форма надання соціального забезпечення» та ін. Вона означає, як правило, множинність елементів будь-якого класу, який відрізняється і зовнішнім (формальним) вираженням, і внутрішніми (суттєвими) властивостями, на відміну від категорії «види» («види норм», «види соціального забезпечення»), яка характеризує однорідну множинність.

Організаційно-правова форма соціального забезпечення – це законодавчо передбачений спосіб організації здійснення права громадян на соціальне забезпечення, який має спеціальні завдання, зумовлений соціальними ризиками, видами забезпечення, колом суб'єктів, які їх отримують та які їх надають, а також джерелами й порядком формування відповідних коштів. Значення досліджуваних форм полягає в тому, що вони створюють підвалини для більш раціонального розподілу фінансово-матеріальних ресурсів на соціальне забезпечення та їх використання на підставі принципу соціальної справедливості. Чітке і зрозуміле встановлення цих форм – важлива гарантія реалізації конституційного права людини на соціальний захист. Хибне уявлення про організаційно-правові форми соціального забезпечення призводить до невизначеності сфери їх дії, до розгляду відповідної проблематики тільки з позицій установавання тих чи інших видів такого забезпечення і створює помилкові орієнтири щодо напрямів прийняття нового й удосконалення чинного законодавства у відповідній царині.

Система соціального забезпечення включає такі організаційно-правові форми:

- соціальне страхування за рахунок обов'язкових страхових внесків до відповідних фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування та добровільних внесків до них або до недержавних страхових фондів;
- державне забезпечення й надання соціальних послуг окремим категоріям громадян за рахунок Державного бюджету;
- соціальна допомога й соціальна підтримка непрацездатних громадян за рахунок Державного або місцевих бюджетів.

При цьому беззаперечним є те, що форми соціального забезпечення постійно трансформуються й наповнюються новим змістом.

1. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування є одним із механізмів реалізації конституційного права на соціальне забезпечення. Завданням цього страхування є підтримання добробуту громадян та їх сімей в означених законодавством випадках. Його принципи, правові, фінансові й організаційні засади у загальному вигляді визначені в Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Останні загальнообов'язкове державне соціальне страхування трактують як системі прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Залежно від страхового випадку є такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування: пенсійне страхування; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; медичне страхування; страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; страхування на випадок безробіття; інші види страхування, передбачені законами України. Відносини, що виникають за зазначеними видами соціального страхування, регулюються законами.

Загалом концепція загальнообов'язкового державного соціального страхування віддзеркалює принцип солідарності працівників, відповідно до якого кожен повинен робити внесок для підтримки колег по

роботі в разі нещасного випадку на виробництві, безробіття, втрати заробітку, працездатності, фінансуючи систему в інтересах обох сторін виробництва – працівника й роботодавця при активній участі держави.

Запровадження загальнообов'язкового державного соціального страхування можна вважати одним із головних елементів соціального реформування в Україні та одним із найбільш значимих досягнень співпраці Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України та соціальних партнерів. Система соціального страхування зіграла позитивну роль у підвищенні рівня соціального захисту громадян у разі втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також старості.

Кожна держава, втілюючи в життя цю організаційно-правову форму, обирала свій шлях розвитку з урахуванням національних особливостей. Проте можна виділити такі основні ознаки обов'язково соціального страхування:

а) фінансування за рахунок обов'язкових страхових внесків, які солідарно сплачують роботодавці і працівники при можливій участі держави у формі додаткових страхових внесків або дотацій за рахунок загальних податків;

б) обов'язкова участь усіх громадян (за деякими винятками);

в) акумулювання внесків у спеціальних фондах, за рахунок яких виплачуються допомоги і здійснюється підтримка;

г) забезпечення працівників у всіх випадках втрати ними працездатності або в разі втрати заробітку в період безробіття;

д) надлишки у фонді обов'язкового соціального страхування, не використані на сплату допомоги, інвестуються для розвитку економіки й одержання додаткового доходу;

е) суб'єктивні права особи на соціальне забезпечення й отримання допомоги, які визначені законодавством, гарантуються наявністю обліку страхових внесків без перевірки доходів або потреби застрахованої особи;

є) розмір внесків і допомоги часто залежить від того, скільки застрахований працівник заробляє або заробляв;

ж) страхування від трудового каліцтва, а також професійного захворювання фінансується цілком за рахунок роботодавця при можливій участі держави;

з) управління системою обов'язкового соціального страхування здійснюється на підставі соціального партнерства;

и) надання державою підвищених соціальних гарантій застрахованим особам.

Ця організаційно-правова форма має значні переваги порівняно з недержавними формами страхування. Таке страхування є надійнішим, має ширше страхове поле, охоплює ширше коло осіб, більш прийнятне в разі коливань страхових випадків, дешевше, не є капітаоемким, включає особливо небезпечні випадки, які залишаються за межами комерційного страхування (наприклад, інвалідність у випадку каліцтва на виробництві та професійного захворювання). Обов'язкове державне соціальне страхування виконує також профілактичні завдання щодо запобігання настанню страхових випадків.

При індивідуальному страхуванні зобов'язання страхової компанії чітко відповідає внескам застрахованих, а при їх несплаті страхування припиняється або відбувається у менших розмірах. При обов'язковому соціальному страхуванні державою встановлюються умови, які визначають виплати, що можуть змінюватися і поліпшуватися. Крім того, держава за рахунок Державного бюджету покриває дефіцит коштів соціального страхування, а тому розміри виплат при солідарному механізмі фінансування залежать не тільки від внесків застрахованих осіб.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування громадян України здійснюється за принципами:

- законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, та осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян – суб'єктів підприємницької діяльності;
- надання права отримання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо;
- обов'язковості фінансування страховими фондами витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг, у обсягах, передбачених законами про загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- солідарності та субсидування;
- державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;

- забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, встановлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування;
- цільового використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- паритетності представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Законодавство України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування складається з відповідних Основ законодавства та прийнятих згідно з ними законів, інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування. Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші норми, ніж ті, що передбачені законодавством України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, то застосовуються норми міжнародного договору. Завданням законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування є встановлення гарантій щодо захисту прав та інтересів громадян, які мають право на пенсію, а також на інші види соціального захисту, що включають право на забезпечення їх у разі хвороби, постійної або тимчасової втрати працездатності, безробіття з незалежних від них обставин, необхідності догляду за дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї, смерті громадянина та членів його сім'ї тощо.

2. Державне забезпечення полягає в наданні соціальних виплат і послуг окремим громадянам за рахунок Державного бюджету. Ця організаційно-правова форма соціального забезпечення має централізований характер, який знаходить своє вираження в тому, що коло забезпечуваних осіб, а також види забезпечення встановлюються виключно законами України, а обсяги фінансування чітко закріплюються щорічно в Державному бюджеті України. По-перше, державним забезпеченням охоплюються особи, які його отримують у зв'язку з виконанням ними певної суспільно корисної діяльності, під час якої вони могли й не підлягати загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, при настанні обставин, що визнаються соціально поважними. По-друге, у випадках, передбачених законодавством, вказане забезпечення може отримати населення країни без будь-якого зв'язку з працею.

До першої категорії осіб належать, зокрема, військовослужбовці, працівники служби безпеки та ін. За рахунок коштів Державного бюджету їм виплачуються пенсії, допомоги, надаються інші види соціального забезпечення саме у зв'язку з проходженням ними служби чи виконання певного роду роботи.

Друга категорія осіб охоплює все населення країни, оскільки окремі види соціального забезпечення гарантуються громадянину як члену суспільства без будь-якого зв'язку з його попередньою роботою. Види забезпечення цієї категорії громадян: допомога на дому самотнім людям, особам похилого віку й інвалідам I і II груп, які потребують догляду; утримання дітей у дитячих закладах; професійне навчання і працевлаштування інвалідів тощо. Зазначені види соціального забезпечення надаються будь-якому громадянину при настанні обставин, зазначених у законодавстві, незалежно від того, отримує він ті чи інші види страхового або іншого забезпечення, чи ні. Так, згідно зі ст. 6 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» якщо реабілітована особа стала інвалідом внаслідок репресій або є пенсіонером, їй надається право на:

- одержання пільгових путівок для санаторно-курортного лікування та відпочинку;
- за наявності медичних показань для забезпечення автомобілем і відсутності протипоказань до керування ним – забезпечення автомобілем безоплатно, за наявності медичних показань для забезпечення автомобілем і протипоказань до керування ним – забезпечення автомобілем з правом передачі керування автомобілем члену сім'ї на пільгових умовах;
- безплатний проїзд всіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі) та на автомобільному транспорті загального користування (за винятком таксі) в сільській місцевості в межах адміністративного району;
- зниження оплати жилої площі та комунальних послуг на 50 процентів в межах норм, передбачених чинним законодавством;
- позачергове надання медичної допомоги і 50-процентне зниження вартості ліків за рецептом;
- переважне право на вступ до садівницьких товариств, першочергове право на вступ до житлово-будівельних кооперативів;
- першочергове встановлення телефону.

3. Соціальна допомога – це встановлені законодавством види матеріального забезпечення, які надаються громадянам за певних

обставин та у визначених розмірах за рахунок Державного бюджету. Вона надається: у зв'язку з вагітністю та пологами; при народженні дитини; при усиновленні дитини; на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; на дітей одиноким матерям; як соціальне обслуговування дітей-сиріт, пенсіонерів, інвалідів, одиноких осіб; як соціальне обслуговування людей похилого віку та інвалідів у будинках-інтернатах та ін.

Соціальна підтримка – це система заходів із матеріального забезпечення за рахунок Державного чи місцевого бюджетів громадян, які з різних причин не набули юридичного права на пенсії чи інші види допомог, але потребують соціальної допомоги і не можуть самостійно вийти зі скрутного становища. Під останнім слід розуміти обставини, які об'єктивно порушують життєдіяльність особи та які вона не може подолати самостійно. Соціальна підтримка надається у виді матеріальної допомоги, соціального обслуговування і різноманітних пілг найменш захищеним категоріям населення в індивідуальному порядку після перевірки наявності в них засобів для існування. Вид, форма й розмір соціальної підтримки залежать від особливостей кожного окремого випадку.

Надання соціальної підтримки здійснюється на таких засадах, як адресність її надання, доступність отримання, гуманність при визначенні критеріїв допомоги, цільове використання одержаних коштів соціальної підтримки, надання її на підставі встановлених законом соціальних стандартів, безповоротність соціальної підтримки.

Система соціальної підтримки охоплює такі основні види: підтримка по закінченні строку виплати допомоги по безробіттю; соціальна підтримка й обслуговування громадян похилого віку та інвалідів; надання соціально-побутової й медичної допомоги одиноким непрацездатним громадянам та інвалідам; соціальне обслуговування окремих категорій громадян (одиноких осіб, дітей-сиріт тощо); допомога біженцям.

Мета державної політики у сфері соціальної підтримки населення: 1) пом'якшення негативних наслідків бідності, зниження соціальної нерівності й запобігання соціального утриманства; 2) підвищення ефективності соціальних допомог і надання інших форм допомоги малозабезпеченим сім'ям на основі принципу адресності; 3) розширення ринку соціальних послуг і підвищення їх якості з метою забезпечення громадянам, які користуються безкоштовними або

субсидійованими соціальними послугами, свободи їх вибору; 4) розширення свободи вибору відповідними органами тих громадян, які дійсно потребують безкоштовних або субсидійованих соціальних послуг.

Видами соціального забезпечення є матеріальні чи інші блага, що надаються особам у рамках певної організаційно-правової форми. Їх можна поділити на три групи.

До першої групи належать грошові виплати. Вони видаються у всіх випадках, як разових, так і періодичних, у вигляді грошових виплат. До них належать пенсії, допомога у разі тимчасової непрацездатності, при вагітності та пологах, допомоги малозабезпеченим сім'ям, інвалідам, сім'ям з дітьми, грошові надбавки для догляду за хворими, самотніми особами похилого віку, малолітніми дітьми, допомога на поховання тощо. Цінність грошових виплат полягає у тому, що вони створюють можливість задовольнити за гроші різноманітні потреби людини.

Другий вид соціального забезпечення – натуральні види допомог. Ці допомоги надаються у вигляді протезування, надання інвалідам засобів для пересування (автомобілі з ручним або іншим спеціальним управлінням, коляски). Ці види допомог призначені для задоволення специфічних потреб осіб похилого віку або інвалідів. Вони часто надаються додатково, понад грошові суми, а інколи частково, на їх заміну.

До натуральних видів допомог слід також віднести забезпечення інвалідів, які перебувають у домашніх умовах, продуктами харчування, овочами, іншими необхідними предметами. Так, наприклад, у деяких містах України виготовили універсальні соціальні дисконтні картки, які вручені особам з обмеженими можливостями та нужденним і малозабезпеченим. З цією картою особи отримують товари і послуги зі знижкою від 3-х до 50-ти процентів, а кожна п'ята картка видається безкоштовно. Інвалідів забезпечують й іншими предметами першої необхідності – ліками, засобами особистої санітарії, одягом, взуттям, засобами догляду за людьми.

Так, технічними та іншими засобами реабілітації інвалідів є: протезно-ортопедичні вироби, у тому числі ортопедичне взуття; спеціальні засоби для самообслуговування та догляду; засоби для пересування; допоміжні засоби для особистої рухомості, переміщення та підйому; меблі та оснащення; спеціальні засоби для орієнтування,

спілкування та обміну інформацією; спеціальні засоби для освіти (включаючи літературу для сліпих) і зайняття трудовою діяльністю; спеціальне фізкультурно-спортивне обладнання і спорядження, спортивний інвентар. До технічних засобів реабілітації, якими потерпілих забезпечують у разі нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, належать: протези верхніх і нижніх кінцівок та пристосування до них; чохла на кукси; шкіряні рукавички на протези верхніх кінцівок; ортопедичні апарати; корсети; тютори; бандажні вироби; обтуратори; реклінатори; протези молочних залоз із ліфом для їх кріплення; відвідні пристосування при вроджених вивихах стегна; ортопедичні штани; ортопедичне взуття; взуття на протези; коляски для пересування; крісла-коляски з електричним приводом; палиці та милиці; інші індивідуальні пристрої для компенсації втрачених функцій опорно-рухового апарату або користування з лікувально-профілактичною метою.

Незалежно від медичних показань мають право на забезпечення автомобілями: інваліди I та II групи з числа учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та потерпілих від Чорнобильської катастрофи, щодо яких встановлено причинний зв'язок інвалідності з Чорнобильською катастрофою, а також громадян, які брали участь у ліквідації інших ядерних аварій та випробувань, у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї (категорія I); інваліди війни I групи по зору або без обох рук; інваліди з куксами обох ніг і рук.

Третьою групою видів соціального забезпечення є соціальні послуги – комплекс заходів з надання допомоги особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, з метою розв'язання їхніх життєвих проблем. До них належать: соціально-побутові послуги; психологічні послуги; соціально-педагогічні послуги; соціально-медичні послуги; соціально-економічні послуги; юридичні послуги; послуги з працевлаштування; інформаційні послуги; інші соціальні послуги. Основними засадами надання соціальних послуг є: сприяння особам, що перебувають у складних життєвих обставинах, які вони не в змозі подолати за допомогою наявних засобів і можливостей; попередження виникнення складних життєвих обставин; створення умов для самостійного розв'язання життєвих проблем, що виникають.

4. Історія становлення та розвитку права соціального забезпечення

4.1. Методологічний нарис

Формування права соціального забезпечення не є випадковим процесом. Сукупність чинників, які створили умови для його виникнення як самостійної галузі, значною мірою впливають на розуміння призначення останньої в сучасних умовах, на визначення тенденцій її розвитку.

Методологія дослідження історії права соціального забезпечення базується на припущенні можливості вивчення сучасного через знання про минуле. Підтвердження цього припущення залежить від об'єктивної подібності призначення, предмета, методу, принципів і функцій права соціального забезпечення в сучасній Україні з його попередниками в історичному контексті. Значною мірою це досягається за рахунок спадковості правових явищ, яка тільки незначною мірою залежить від динаміки суспільного розвитку.

Складнішим видається дослідження історії розвитку права соціального забезпечення в контексті зміни типу суспільного життя. Цей процес має наслідком вплив на всі ідентифікуючі ознаки цього права, включаючи суб'єктів з їх правовим статусом. У цьому випадку порушується об'єктивна подібність сучасного права соціального забезпечення та його предтеч.

Установити історичну послідовність генези права соціального забезпечення дозволяє хронологічний підхід, який широко застосовується у наукових дослідженнях цієї галузі права. Прийняття того чи іншого нормативного акта, що стосується окремих форм соціального забезпечення й окремих суб'єктів, внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів є свідченням відповідних процесів в усіх сферах суспільного життя – політичній, економічній, соціальній, у царині світогляду й ціннісних орієнтацій. Дослідження процесу прийняття законодавчих актів неможливе у відриві від конкретних суспільних процесів. При цьому найчастіше використовується прийом періодизації.

Основними об'єктами історико-правових досліджень є насамперед розвиток 1) законодавства щодо соціального забезпечення, 2) науки права соціального забезпечення і 3) відповідного навчального курсу.

Умовно самостійні тенденції вивчення вказаних об'єктів поєднуються в дослідженні окремих організаційно-правових форм і видів соціального забезпечення.

Розвиток законодавства, у свою чергу, може опрацьовуватись у контексті окремих форм соціального забезпечення, правового положення суб'єктів, які його отримують, тощо. На особливу увагу заслуговують права й обов'язки держави та її органів у сфері соціальної політики в цілому й соціального забезпечення зокрема. Без вивчення історичних процесів правове опосередкування ролі роботодавця в соціальному забезпеченні працівників неможливе.

Історичне дослідження науки права соціального забезпечення можливе за такими напрямками й об'єктами, як: а) розвиток основних ідей, на яких ґрунтується виникнення й функціонування відповідних відносин; б) предмет права соціального забезпечення, що визначає історичні типи останнього й конкретні його форми; в) закономірності функціонування соціально-забезпечувальних відносин у цілому й окремих їх видів; г) теоретичні погляди на вирішення основних проблем права соціального забезпечення; д) вплив на розвиток права соціального забезпечення діяльності конкретних науковців та ін.

Методологічною особливістю історичного дослідження є та обставина, що акцентування уваги на окремих подіях чи документах не повинно порушувати їх зв'язок з оточуючою реальністю, суспільною дійсністю. Будь-яке відривання окремого елемента від його суспільного середовища шкодить процесу розуміння суті конкретного явища, створює хибну уяву про нього.

Усі названі нижче факти будуть наведені лише для ілюстрації розвитку права соціального забезпечення. Кожен з них є наслідком сукупності чинників об'єктивної й суб'єктивної природи, які формуються у всіх сферах суспільного життя. Сам зв'язок правового регулювання соціального забезпечення з останніми є об'єктивним. Це передбачає відповідну зумовленість конкретних організаційно-правових форм соціального забезпечення, способів і засобів їх правового опосередкування певними історичними умовами, що формуються як чинники конкретних сфер суспільного життя. Наприклад, цілком очевидно, що велика промисловість викликала зростання, так би мовити, відстані між учасниками трудових відносин і втрату особистих зв'язків, унаслідок чого боротьба зі злиденністю була покладена на робітників. Брак їх економічних можливостей загострив питання боротьби з бідністю

як суспільним явищем і його наслідками. Становище робітників отримало таке суспільне вираження, що держава була змушена втручатись у відносини роботодавців і працівників з метою забезпечення останніх.

Формування права соціального забезпечення пов'язано з процесами, які відбувались і відбуваються у всіх сферах суспільного життя. Розвиток промисловості, як економічний чинник, сприяв збільшенню чисельності промислових робітників, посиленню економічної спроможності суспільства підтримувати осіб, які цього потребують, тощо. У політичній сфері розгорання так званого «робітничого питання» у XIX ст. значною мірою поєднало боротьбу за покращання становища трудящих з подальшою політичною боротьбою за державну владу, а в радянську добу воно стало надзвичайно вагомим чинником розвитку соціальної сфери. У цій царині активну роль відіграли такі фактори, як: а) наявність соціального прошарку – осіб, які заробляють на життя лише власною працею, б) зумовлена суспільним характером виробництва солідарність (вертикальна – між класами й соціальними групами, горизонтальна – між соціальними осередками одного прошарку) і в) соціальна відповідальність усіх учасників відносин. У сфері світогляду й ціннісних орієнтацій на розвиток права соціального забезпечення важливий вплив мали історико-культурні й морально-етичні погляди суспільства, внаслідок чого сформувалось сприйняття бідності як явища суспільно небезпечного. Це знайшло свій прояв у релігійній і світській благочинності, державному забезпеченні і благодійності тощо.

Потенціал суспільних чинників інтегрується в доктрину права соціального забезпечення, яка за рахунок власних і запозичених наукових здобутків є рушійною силою для нормотворчої діяльності.

4.2. Історіографічний нарис

Будь-яке сучасне наукове дослідження з права соціального забезпечення так чи інакше пов'язано з історією соціального забезпечення, права соціального забезпечення в цілому та історією правового регулювання окремих його інститутів. Особливої уваги заслуговують також наукові праці, в яких вивчення історії цієї галузі права становить основне завдання.

Організаційно-правові форми соціального забезпечення, з одного боку, є історичними, з другого – універсальними. Їх виникнення – складний процес, що стосується всіх сфер суспільного життя. Протягом